

İBN RÜSTE'NİN *el-A'LÂKU'n-NEFİSE*'Yİ NE ZAMAN YAZDIĞINA DAİR YENİ TESPİTLER

ERMAN ŞAN*

Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya literatürünün en önemli eserleri arasında bulunan *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazarı İbn Rüste'nin hayatı hakkında bilebildiklerimiz yok denecek kadar azdır. Hatta sıklıkla tekrarlandığı üzere, İsfahanlı olması ve 290/903 yılının hac mevsiminde Medine'de bulunması haricinde hemen hiçbir kesin bilgiye de sahip değiliz. Hayatına dair mevcut bilgilerin azlığına ilaveten *el-A'lâku'n-nefise* ismindeki eserini tam olarak ne zaman kaleme aldığı konusunda da birtakım belirsizlikler bulunur. Bu konudaki en büyük talihsizlik ise, tamamı oldukça hacimli olduğu anlaşılan bu eserden günümüze sadece -coğrafyayla daha fazla alakadar gözükene- yedinci cildinin ulaşabilmiş olmasıdır¹.

İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise*'si barındırdığı orijinal bilgiler nedeniyle, Charles Rieu tarafından British Museum'daki Arapça el yazmaları arasında kataloglanarak ilim âleminin istifadesine sunulduğu 1852 yılından² itibaren, pek çok çalışmaya konu edilmiş olmakla birlikte tamamı ilk kez 1892 yılında Michael Jan de Goeje tahkiki olarak *Bibliotheca geographorum Arabicorum*'un VII. cildinde yayımlanmıştır³. *el-A'lâku'n-nefise* üzerine ilk müstakil çalışmayı 1869 yılında yayımlayan Rus

* Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, ermansan@gmail.com.

¹ İbn Rüste ve eseri *el-A'lâku'n-nefise* hakkında genel bilgi edinmek için bkz. İgnatij Yulianoviç Kraçkovskiy, *İzbrannye Soçineniya, Tom. IV: Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, Moskva – Leningrad 1957, s. 159-160; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 2016², s. 142; Sayyid Maqbul Ahmad, “İbn Rüste”, *DİA*, XX, s. 253-254; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar -Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri-*, İstanbul 2002, s. 277-290.

² Bu katoloğa Charles (Carolo) Rieu tarafından *el-A'lâku'n-nefise*'nin el yazmasının fiziki özelliklerine ilaveten muhteviyatına dair de doyurucu bilgiler eklenmiştir. Bkz. *Catalogus codicum manuscriptorum orientalium qui in Museo Britannico asservantur: partem secundam codices Arabicos amplectentem*, curaverunt Guilielmi Cureton – Carolo Rieu, Londini 1846-1852, s. 604-607.

³ Kolaylık sağlaması açısından Michael Jan de Goeje'nin (Lugduni Batavorum 1892) söz konusu tahkikinin yanında Halil el-Mansûr (Beyrut 1998) tarafından yapılan tahkiki de kullanacağız.

müsteşrik Daniel A. Khvolson'dan⁴ itibaren *el-A'lâku'n-nefise*'nin içerisinde aktarılan birtakım bilgilerden yola çıkan araştırmacıların, bu eserin tamamlanış tarihini veya kaleme alındığı tarih aralığını tespit edebilmek için çok yoğun çaba sarfetmiş olmalarına rağmen nihai bir sonuca ulaşabildiklerini söylemekse gerçekten zordur. Bu konuda son sözün henüz söylenmemiş olmasının başlıca sebebiyse, günümüze ulaşabilen yedinci ciltte gerek İbn Rüste gerekse de eserini kaleme aldığı tarih aralığı hakkında çıkarımlarda bulunmaya imkân verecek bilgilerin azlığıdır. Buna rağmen araştırmacılar, bir buçuk asra yakın bir süredir konuya dair en ufak bilgi kırıntılarını bile irdeleyerek *el-A'lâku'n-nefise*'nin kaleme alınış tarihini tespitte uğraşmışlar ve aşağıda göreceğimiz üzere bu hususta çok değerli sonuçlara da ulaşmışlardır. Fakat bir buçuk asra yaklaşan bu uzun süre zarfının nihayetinde -umulanın aksine- *el-A'lâku'n-nefise*'nin kaleme alınış tarihiyle ilgili teklifler de bir hayli çeşitlenmiştir: Miladi X. yüzyıl başı, 290/903, 290/903 civarı, 290/903'ten sonra, 290-300/903-912 arası, 290-300/903-913 arası, 300/912 civarı, en geç 300/913, 920'ler, 310/922 sonrası, 923 sonrası ve 930'lar civarı.

Yukarıdaki tekliflerden en eskisi olan 290/903 yılı, İbn Rüste'nin Medine'de bulunduğu döneme dair olarak *el-A'lâku'n-nefise*'de yer alan iki ifadesine dayanır. Daniel A. Khvolson'un da üzerinde durduğu⁵ bu ifadelerin ilkinde İbn Rüste, “290 [/903] *senesi hac mevsimindeyken okuduğumuz*” diyerek Mescid-i Nebevi'de Abbasî Halifesi Mu'tazid-Billâh (892-902) tarafından 282/895-896 yılında yaptırılan tadilata dair olarak diktirilen kitabenin metnini verir⁶. Bir diğer yerde de yine Mescid-i Nebevi'nin 22 adet kapısı olduğunu ifade ettikten sonra: “*Biz onları 290 [/903] senesi hac mevsiminde saydık*” der⁷. İbn Rüste'nin kendisine dair olarak da aktardığı bu bilgiler Cornelis van Arendonk, Yûsuf İlyan Serkis ve Sayyid Maqbul Ahmad gibi bazı araştırmacılar tarafından İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise*'yi, kesin olarak yaşadığı tespit edilebilen son tarih olan 290/903'te tamamlamış olduğu düşüncesine sevketmiştir⁸. Fakat bu görüş çoğunlukla eserin tamamlanışından zi-

⁴ *el-A'lâku'n-nefise* üzerine yapılan ilk müstakil çalışma olan *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Mad-yarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda ben Omar İbn-Dasta*'da Daniel A. Khvolson, 15 ile 40. sayfalar arasında *el-A'lâku'n-nefise*'de Hazarlar, Burtaslar, İdil Bulgarları, Macarlar, *Sakâlibe* ve Ruslar'dan bahsedilen kısmın Arapça tahkikiyle birlikte Rusça tercümesini de sunmaktadır. Aynı kısmın Türkçe tercümesiye Ramazan Şeşen tarafından yapılmıştır. Bkz. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001², s. 36-40.

⁵ Daniel A. Khvolson, *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda ben Omar İbn-Dasta*, Sankt Peterburg 1869, s. 2-3.

⁶ İbn Rüste'nin ifadesi ve söz konusu kitabenin metni için bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 73-74; thk. Halil el-Mansûr, s. 71-72.

⁷ Bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 75; thk. Halil el-Mansûr, s. 72.

⁸ Cornelis van Arendonk, “İbn Rüste”, *İA*, V/2, s. 781; Yûsuf İlyan Serkis, *Mu'cemü'l-matbû'âti'l-İ-*

yade yazılmaya başlandığı veya yazılmaya devam edildiği bir tarih olarak kabul edilmektedir ve konu hakkındaki en kolaycı yaklaşım olduğu için doğal olarak çok da taraftar toplayamamıştır.

Daniel A. Khvolson'un Tespitleri ve Önerileri

el-A'lâku'n-nefise'nin yazım tarihine dair fikir serdeden araştırmacıların ilki, aynı zamanda *el-A'lâku'n-nefise* hakkında ilk müstakil çalışmanın da sahibi olduğu-nu belirttiğimiz Rus müsteşrik Daniel A. Khvolson'dur⁹. Khvolson, Ortaçağların bir diğer önemli Müslüman tarihçi ve coğrafyacısı Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) *Mürûcû'z-zehab*¹⁰ isimindeki çalışmasında bulunan ve *Rûslar*'la¹¹ ilgili olan bir uzunca bir anlatıdan yola çıkarak *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanışı için bir *terminus ante quem*, yani olası en geç yazım tarihi, teklifinde bulunmuştur.

Söz konusu anlatısında Mes'ûdî, *Rûslar*'ın (الروس) 300/912-913 yılından sonra her birinin içinde 100 adamın bulunduğu yaklaşık 500 gemiyle İtil nehrinden Hazar denizine girdiklerini ve gemilerinin denize yayıldığını; akabinde de bölüklerinin Gilân, Deylem, Taberistân, Cürcân'ın sahili Âbeskûn, *Bilâdî'n-Neffâte* (Bakü) ve Azerbaycan civarlarına dağıldığını, buralarda çokça kan dökerek kadınlarla çocukları gasp ettiklerini ve Müslümanların mallarını da ganimet olarak aldıklarını aktarır. Kendilerine karşı direniş gösterilmeye çalışılmışsa da Mes'ûdî'ye nazaran bunda pek de başarılı olunamamıştır. *Rûslar* bölgede birkaç ay kaldıktan ve yete-

rabîyye ve'l-mu'arreb, I, Kahire 1928, s. 107; Sayyid Maqbul Ahmad, "Coğrafya", *DİA*, VIII, 52. Clifford Edmund Bosworth'un İbn Rüste'nin ölümünü 290/903'ten sonra şeklinde vermesine bakılırsa onun da en garanti tarih olarak bunu gördüğü anlaşılır. Bkz. "Ebn Rosta", *Eİr*, VIII, 49. Bunlara ilaveten Vasiliy Vladimiroviç Bartold, Dimitri E. Mişin ve Lilyana Simeonova ise *el-A'lâku'n-nefise* yazım tarihi olarak miladi X. asır başını zikretmişlerdir. Bkz. Vasiliy Vladimiroviç Bartold, *İstoriya İzüçeniya Vostoka v Yevrope i v Rossii*, Sankt Peterburg 1911, s. 147; Dimitri E. Mişin, *Sakaliba (Slavyane) v İslamskom Mire v Ranneye Srednevekovye*, Moskva 2002, s. 28; Lilyana Simeonova, *Petwane Kem Konstantinopol*, Sofiya 2006, s. 138.

⁹ Khvolson, 1866 yılında Londra'da bulunduğu sırada British Museum'da muhafaza edilen Add. 23,378 numaralı *el-A'lâku'n-nefise* el yazması üzerine çalışmaya başladığını ifade eder. Bu çalışmalarının neticesinde de eserini 1869 yılında yayınlamıştır. Bkz. *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Âli Ahmeda ben Omar İbn-Dasta*, s. 1.

¹⁰ Mes'ûdî ve *Mürûcû'z-zehab* hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968², s. 135-136; Mehmet Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, İstanbul 1991, s. 68-80; Kraçkovskiy, *Arabskaya Geograficeskaya Literaturaa*, s. 170-182; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 90-92; Ağar, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar* s. 313-328.

¹¹ Aslında bu anlatısında Mes'ûdî'nin *Rûs* demekle kastettikleri, Ortaçağ Müslüman coğrafya ve tarih literatüründe sıklıkla karşılaştığımız üzere Vikingler veya onların Doğu Avrupa'da faaliyette bulunan kolları olarak vasıflandırılabilir Varyag-Ruslar'dır. Buna dair bkz. Erman Şan, "İstahrî'ye Göre "*Rûsların Üç Sınıfı*" ve Bunların Üç Şehrinin Yeniden Değerlendirilmesi: Kiev, Novgorod, Birka", *TDA*, CXII/221 (2016), s. 117-134.

rince ganimet topladıktan sonra dönmeye karar vermişler; dönüş yolunda İtil nehrine geldiklerinde de Hazar Kağanı'yla, sefer öncesinde vardıkları mutabakat gereği, kendisine ganimetlerin yarısını göndermişlerdir. Fakat tüm bu gelişmelerden haberdar olan Hazar Kağanı'nın Müslüman askerleri *Ersiyye* (الأرسية)¹² ile Hazar Müslümanları Kağan'dan, *Rûslar*'ın Müslüman memleketlerine saldırıp insanları öldürmeleri ve kadınlarla çocukları esir etmelerinden dolayı, *Rûslar*'la aralarından çekilmesini istemişlerdi. Nihayetinde istedikleri izni aldıkları anlaşılan *Ersiyye*, geri dönüş yolundaki *Rûslar*'a saldırarak ağır zayıyat verdirmişlerdir. Hazar Müslümanlarının ellerinden kurtulabilen *Rûslar* ise ilkin Burtaslar ve onlardan sonra da *Müslüman Bulgarlar* tarafından fena hâlde hırpalanmışlardı¹³.

Mes'ûdî tarafından 300/912-913 yılından sonra gerçekleşmiş olduğu belirtilen yukarıdaki *Rûs* seferine dair haberlerin İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise*'sinde bulunmaması Khvolson'u, Sâ mânî Devleti sınırları dâhilinde (Horasan veya Hârizm) yaşamış olduğunu belirttiği İbn Rüste'nin Müslümanlar için böylesine vahim bir durumdan haberdar olmamasının imkânsızlığı nedeniyle eserini kesinlikle söz konusu tarihten önce yazmış olduğu sonucuna götürmüştür. Yani Khvolson'a göre İbn Rüste eserini kesinlikle hicrî 300/913 tarihinden önce tamamlamıştı ve bu nedenle yukarıda Mes'ûdî tarafından anlatılan *Rûs* seferine dair herhangi bir gönderme *el-A'lâku'n-nefise*'de yer alamamıştı¹⁴. Bu andan itibaren de Carl Brockelmann, İgnatij Yulianoviç Kraçkovskiy, Vladimir F. Minorsky, Ramazan Şeşen, Murat Ağarı ve Nadia Maria el-Cheikh gibi araştırmacılar tarafından *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazım tarihi için 290-300/903-913 yılları arası kabul edilerek bu ta-

¹² Hazarlar'ın Hârizmli Müslüman askerleri olan *Ersiyye* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul 2006, s. 176-177.

¹³ Bkz. Mes'ûdî, *Mürâcü'z-zehab*, I, thk. 'Afif Nâif Hatum, Beyrut 2010², s. 145-147. *Rûslar*'ın bu seferi hakkında ayrıca bkz. Vladimir F. Minorsky, *A History of Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries*, Cambridge 1958, s. 111; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1999⁴, s. 22; Nevzat Keleş, *Şeddââtler (951-1199)*, İstanbul 2016, s. 59. İslâm kaynaklarında aktarıldığına göre Varyag-Ruslar'ın dârülslâmın merkez bölgelerine yaptıkları akınlara miladî X. yüzyılın başlarından itibaren tesadüf edilmektedir. Mihail İ. Artamonov, bunun IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladığını belirterek Hazar denizi ve çevresinde bir dizi Varyag-Rus akını zikreder. Bkz. *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler ve Ruslar*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004², s. 475. George Vernadsky ise bu akınları Karadeniz sahillerinde kontrolü ele geçirmiş Varyag-Ruslar'ın artık sıradaki hedeflerinin Hazar denizi olmuş olması şeklinde yorumlar. Bkz. *Political and Diplomatic History of Russia*, Boston 1936, s. 39. Benzer bir tespitle bulunan Frederick I. Kaplan'a göre bu sefer, Kafkasya ticaretini ele geçirmek için düzenlenmişti ve gelişmelerin neticesinde Kafkasya ticaretinin ele geçirilmesiyle de Hazar Kağanlığı'nın çöküşü gerçekleşmişti. Bkz. "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", *ASEER*, XIII/1 (1954), s. 5-7, 10.

¹⁴ Bkz. Khvolson, *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda ben Omar İbn-Dasta*, s. 4-5.

rih aralığı günümüze kadar da araştırmacılar nezdinde geçerliliğini korumuştur¹⁵.

Khvolson'un ulaştığı bu sonuca, kendisinden sonra pek çok araştırmacının da *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanış tarihi için *terminus ante quem*'i, yani olası en geç tarihi, 300/913 olarak kabul etmesine rağmen, aslında hemen bir yıl sonra yani 1870'te Avraam Yakovleviç Garkavi, 1903 yılında Josef Marquart ve 1908 yılında da Firedrich Westberg tarafından ciddi eleştiriler getirilmişti. Söz konusu eleştirilere geçmeden önce, seyahati *el-A'lâku'n-nefise*'de detaylı bir şekilde aktarılan Hârûn b. Yahyâ'nın¹⁶ Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti Constantinopolis'te bulunuş, buradan ayrılış ve akabinde Tuna Bulgarları'na dair olarak aktardığı bazı bilgilerin tarihlendirilmesi üzerinde durmamız gerekmektedir. Çünkü Hârûn b. Yahyâ'nın, daha öncesinde bu açıdan hiç değerlendirilmemiş olan, söz konusu seyahatinin tarihlendirilmesi, *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazım tarihinin tespitine faydalı olacağı gibi Khvolson tarafından öne sürülen tarih aralığını da çok kesin bir biçimde geçersiz kılacaktır.

Yeni Bir *Terminus Post Quem* Önerisi

Kendisinden aktarılan bilgiler dikkate alındığında Ortaçağların en önemli eserlerinden biri olduğu anlaşılan Hârûn b. Yahyâ, *el-A'lâku'n-nefise*'de yer alan

¹⁵ Carl Brockelmann daha sonrasında fikir değiştirecek olmasına rağmen ilkin 290-300/903-913 yılları arasında yazıldığını belirtmişti. Bkz. *GAL*, Suppl. I, Leiden 1937, s. 406. İgnatıy Yulianoviç Kraçkovskiy ve Nadia Maria el-Cheikh de 290-300/903-913 arasında yazıldığını belirtmektedirler. Bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografıçeskaya Literatıva*, s. 159; Nadia Maria el-Cheikh, *Arapların Göziyle Bizans*, çev. Mehmet Morali, İstanbul 2012, s. 20. Murat Ağarı da 290-300/903-913 yıllarını daha doğru bulur. Bkz. *İslâm Coğrafyacılığ ve Müslüman Coğrafyacılar*, s. 278. Bununla birlikte Ağarı'nın çalışmasının İbn Rüste'yle ilgili kısmında Kraçkovskiy'nin eserinin Arapça tercümesine atf yapılarak verilen İbn Rüste'nin muhtemel ölüm tarihinin 310-337/922-948 olması ve kendisinin Abbâsi Halifesi Müktefi-Billâh (902-908) döneminden başlamak üzere devlet idaresinde görev almasına dair bilgiler aslında *Kitâbü'l-Harâc* isimli çalışmasıyla tanınan Kudâme b. Ca'fer'e (ö. 337/948 [?]) aittir. Fakat bu yanlışlığın Kraçkovskiy'nin eserinin Arapça tercümesinden kaynaklandığını belirtmek gerekir. Burada mütercim Selahaddin Osman Haşim, yazarlar arasında anı geçişler yapan Kraçkovskiy'nin paragraflarına müdahale etmiş ve böylesine ani bir geçiş sonunda Kudâme b. Ca'fer'den bahseden paragrafı bir öncekiyle yani İbn Rüste'yle ilgili paragrafa eklemiştir. Bu da yukarıdaki türden bir hatanın oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bkz. İgnatıy Yulianoviç Kraçkovskiy, *Târîhü'l-edebi'l-cogrâfiyyi'l-Arabî*, I, Arap. çev. Selahaddin Osman Haşim, Kahire 1963, s. 164-165. Vladimir F. Minorsky'ye göreyse *el-A'lâku'n-nefise*, 300/912 civarında yazılmıştı. Bkz. *A History of Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries*, s. 166. Ramazan Şeşen ise, 903-912 yılları arasında yazıldığı görüşündedir. Bkz. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 142. Sayyid Maqbul Ahmad, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin 1993'te yayımlanan Coğrafya maddesinde 903 yılında yazıldığını belirttiği *el-A'lâku'n-nefise*'nin aynı ansiklopedinin 1999'da yayınlanan İbn Rüste maddesindeyse genel kanaate göre 290-300/903-913 yılları arasında yazıldığını kabul edildiğini belirtir. Bkz. "İbn Rüste", s. 254.

¹⁶ Hârûn b. Yahyâ için bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografıçeskaya Literatıva*, s. 132-133. Hârûn b. Yahyâ üzerine yapılan çalışmaların bir listesi içinse bkz. Alexander A. Vasilev, "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", *Seminarium Kondakovianum*, V (1932), s. 153.

hikâyesine göre Filistin sahillerindeki Askalân'da esir edilerek önce deniz yoluyla Attaleia/Antalya'ya (<Antâliyye/ أنطالية) sonrasında da kara yoluyla Iconium/Konya (<Nikiye/ نقيه) ve Ankyra/Ankara (<Senkare/ سنقره) üzerinden Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti Constaninopolis/İstanbul'a (<Kusstantiniyye/ قسطنطينية) götürülmüştü. Burada bir müddetlik zoraki ikametini müteakip Balkanlar üzerinden Thessalonica/Selânik (<Selûkiye/ سلوقية) ve Venetia/Venedik (<el-Bundikîs/ البندقيس) gibi şehirlere de uğrayarak nihayetinde Roma'ya (<er-Rûmiyye/ الرومية) varmıştı¹⁷. Hârûn b. Yahyâ'nın Roma şehrine kadar olan seyahati esnasında gördüklerine, güzergâhı üzerindeki bölgelerin coğrafi özelliklerine ve yakın tarihlerine dair haberler Ortaçağın diğer Müslüman coğrafyacıları tarafından da kullanılmış olmasına rağmen¹⁸, en detaylı ve derli toplu hâliyse bizim burada tamamlanmış tarihine dair bazı öngörülerde bulunacağımız İbn Rûste'nin *el-A'lâku'n-nefise*'sinde bulunmaktadır.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanış tarihi için yeni bir *terminus post quem*, yani olası en erken tarih, elde edebilmesi yolunda, Hârûn b. Yahyâ'nın söz konusu seyahatinin bizi burada ilgilendiren kısmı öncelikle onun Constantinopolis'te bulunuş ve buradan ayrılış tarihleridir. *el-A'lâku'n-nefise*'nin keşfinden itibaren bu tarihleri tespit hususunda araştırmacılar tarafından çok yoğun mesai harcanmış olduğu da söylenebilir. Hârûn b. Yahyâ'nın Constantinopolis'te ne zaman bulunmuş olabileceğiyle ilgilenmiş olan Alexander A. Vasiliev ve George Ostrogorsky gibi araştırmacıların nihaî hedefleri Hârûn b. Yahyâ'nın Doğu Roma başkentinin hangi dönemi hakkında canlı bir tasvir bırakmış olduğunun belirlenmesiydi. Biz ise burada Daniel A. Khvolson, Josef Marquart, Michael Jan de Goeje, Vladimir F. Minorsky, Arist Aristoviç Kunik, Baron Viktor Romanoviç Rosen ve Firedrich Westberg gibi diğer bazı araştırmacılara benzer

¹⁷ *el-A'lâku'n-nefise*'de hikaye edilen bu kısım Hârûn b. Yahyâ'nın esir edilişle başlar ve onun ağzından Roma şehrinin betimlenmesiyle de sona erer. Söz konusu seyahatin tamamı için bkz. İbn Rûste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 119-132; thk. Halil el-Mansûr, s. 109-119. Hârûn b. Yahyâ'dan nakledilen kısımda Roma şehrinin sonrası hakkındaysa bir bilgi bulunmaz. Hârûn b. Yahyâ'nın güzergâhındaki adı verdiğimiz şehirlerin tespitine dair tartışmalar ve sonuçları için genel olarak bkz. Josef Marquart, *Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge: Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)*, Leipzig 1903, s. 206, 208-214, 237-260; Vasiliev, "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", s. 154, 162; Vladimir F. Minorsky, *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, London 1937, s. 423-424.

¹⁸ Mes'ûdi, *Hudûd al-'âlam*'in (372/982-983) bilinmeyen yazarı, Gerdizi (ö. 443-444/1052'den sonra), Ebû Ubeyd el-Bekrî (ö. 487/1094) ve Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni (ö. 682/1283) gibi diğer Ortaçağ Müslüman coğrafyacıları da Hârûn b. Yahyâ'dan doğrudan veya dolaylı haberler aktarmışlardır. Bu konuya dair bkz. Minorsky, *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, s. 320, 468; Mişin, *Sakaliba (Slaviane) v İslamskom Mîre v Ranneye Srednevekovye*, s. 28-29.

bir biçimde ilaveten Hârûn b. Yahyâ'dan nakille aktarılan bazı haberlerdeki vakianın gerçekleşme tarihleriyle de ilgileniyoruz. Çünkü bunlar bize dolaylı olarak *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanış tarihi için bir *terminus post quem*, yani olası en erken tarihi, verebilecek mahiyette gözükmektedir.

Talihin bir cilvesi olarak tıpkı *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazım tarihi hususunda birtakım belirsizliklerin bulunması gibi Hârûn b. Yahyâ'nın seyahatinin de tam olarak ne zaman gerçekleştiği ve dolayısıyla Constantinopolis'te ne zaman bulunduğuyla buradan ne zaman ayrıldığı konularında da hâlâ tam olarak aydınlatılmamış bazı noktalar vardır. Bekleneceği üzere araştırmacılar bu konularda da değişik fikirler ileri sürmüşler ve neticede iki yaklaşık tarih ön plana çıkmıştır. Bunlardan İgnatiy Yulianoviç Kraçkovskiy, Vladimir F. Minorsky, Lilyana Simeonova, Nadia Maria el-Cheikh gibi araştırmacılarca desteklenen görüşe göre Hârûn b. Yahyâ'nın miladî IX. asır sonu ile X. asır başlarında Constantinopolis'te bulunmuş olabileceği varsayılırken¹⁹; Josef Marquart ve Carl Brockelmann gibi araştırmacılara göreyse 912-913 yılları civarı bunun için daha olası tarihlerdir²⁰. Fakat ulaşılan sonuçlar itibarıyla bu konudaki en ciddi ve kapsamlı çalışmanın tereddütsüz bir biçimde, aşağıda sonuçlarını paylaşacağımız, George Ostrogorsky'ye ait olduğu söylenmelidir.

el-A'lâku'n-nefise içerisinde Hârûn b. Yahyâ'dan Constantinopolis'te bulunduğu dönemde Doğu Roma İmparatoru'nun da iştirakiyle gerçekleştirilmiş birtakım resmî törenler ve seremoniler aktarılmıştır²¹. George Ostrogorsky'nin sözü konusu anlatıdaki detayları çok titiz bir biçimde değerlendirerek Hârûn b. Yahyâ'nın Constantinopolis'te bulunduğu tarih olarak ulaştığı sonuç olan Doğu Roma İmparatoru Alexandros (912-913) dönemine tekabül eden 912-913 kışı²², aslında yukarıda *el-A'lâku'n-nefise*'nin olası tamamlanış tarihlerinden en erkeni olarak

¹⁹ Alexander A. Vasiliev miladî IX. asrın son çeyreğini önerir. Bkz. "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", s. 151. Vasiliev'e dayanan Lilyana Simeonova ve onu takiben Nadia Maria el-Cheikh de miladî IX. yüzyıl sonuyla X. yüzyıl başlarını daha olası görürler. Bkz. Simeonova, *Petuvane Kem Konstantinopol*, s. 104; el-Cheikh, *Arablarn Gözüyle Bizans*, s. 141. Yine İgnatiy Yulianoviç Kraçkovskiy de miladî X. yüzyıl başı olduğu görüşündedir. *Arabskaya Geografıçeskaya Literatura*, s. 132, 237.

²⁰ Marquart, *Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge*, s. 242-243. Carl Brockelmann 912 civarında bulunduğu kanaatindedir. Bkz. *GAL*², I, Leiden 1943, s. 260.

²¹ Söz konusu tören ve seremoniler için bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 119-128; thk. Halil el-Mansûr, s. 109-115; Vasiliev, "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", s. 154-162.

²² Tafsilen bkz. George Ostrogorsky, "Zum Reisebericht des Harun-Ibn-Jahja", *Seminarium Kondakovianum*, V (1932), s. 254-255. Hem Josef Marquart'ın kitabının ilgili kısımlarından hem de Ostrogorsky'nin bu çok değerli makalesinden saygıdeğer ağabeyim Doç. Dr. Ferit Baz'ın şahsıma yaptığı tercüme sayesinde faydalanabildim. Kendisine bu vesileyle şükranlarımı sunarım.

araştırmacılarca önerildiğini belirttiğimiz 290/903 tarihini ihtimaller arasından kesin bir şekilde elemektedir. Diğer bir deyişle 290/903 yılı Ostorgorsky'nin ulaştığı sonuçlar neticesinde tamamen saf dışı kalmıştır ve bundan sonrasında *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanışı için geçerli bir tarih olarak kabul edilememelidir. Bunun manası her ne kadar İbn Rüste *el-A'lâku'n-nefise*'yi 290/903 tarihinde yazmaya başlamış veya yazmaya devam ediyor olabileceksede içerisinde aktardığı birtakım bilgiler 912-913 yıllarına ait olduğundan dolayı bu tarihten sonrasında da eserini yazmaya devam etmiş veya hiç olmazsa ilavelerde bulunmuş olmalıdır. Doğal olarak da İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*'yi kesinlikle 913 ilkbaharından önce tamamlamış da olamazdı. Ostorgorsky'nin sunduğu verilerden yola çıkarak ulaşılan bu sonuç gereği, İbn Rüste *el-A'lâku'n-nefise*'yi tamamlama tarihi için *terminus post quem* 913 ilkbaharı olduğu için daha öncesine ait tarihleri bu andan itibaren dikkate almamalıdır. Buna rağmen hicri takvime göre en erken Receb-Şaban 300'e tekabül eden bu tarih, hâlâ araştırmacılarca sıklıkla dillendirilen 290-300/903-913 yılları arasında tamamlandığı görüşünüyse saf dışı bırakmaya yetmemektedir.

George Ostrogorsky'nin çok ufak ayrıntıları irdeleyerek ulaştığı sonuçları takdir etmemek ve bunlara büyük oranda katılmamak mümkün değildir. Bununla birlikte Hârûn b. Yahyâ'nın Constantinopolis'ten ayrılışı herhâlde onun düşündüğü 913 yılı ilkbaharından biraz sonra gerçekleşmiş olsa gerektir. Çünkü Hârûn b. Yahyâ'nın Constantinopolis'ten ayrılıp Roma'ya doğru seyahat ederken kendisinden *Besîûs*²³ *el-Melik* (بِسْوَس الملك) diye bahsettiği bir hükümdara dair olarak aktardığı *Sakâlîbe*'nin²⁴ onun döneminde Hiriştian olduğu ve hâlâ Hiriştianlık

²³ Konu hakkında fikir beyan eden araştırmacılar, metnin bu kısmında geçen بسوس ibaresini -okumaya yardımcı olacak hareketler de olmadığı için- kararsız kalarak *Bsûs*, *B-sûs* vb. şekillerde transkribe etmişlerdir. Hemen hemen aynı pasaj Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik* isimli coğrafya eserinde de bulunur. Bu eserin muhakkiki Cemâl Tulbe'nin *Besîlûs* (بِسْيَلْوَس) şeklinde verdiği kelime Arist Aristoviç Kunik ve Baron Viktor Romanoviç Rosen tahkikinde بسوس şeklinde verilerek Rusça transkripsiyonu Бѣсѣ (Bsûs) olarak sunulur. Bununla birlikte verdikleri notta Michael Jan de Goeje'nin, Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'inin el yazmasındaki şekli بسوس/Бѣсѣ (Bsûs) olarak okumuş olduğunu da bildirirler. Bkz. Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, thk. Cemâl Tulbe, Beyrut 2003, s. 255; Arist A. Kunik – Baron V. R. Rosen, *İzveštija al-Bekrî i Drugih Avtorov o Rusi i Slavjanah*, I, Sankt Peterburg 1878, s. 38, 52. Yani İbn Rüste'nin metninde geçen بسوس kelimesini, Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin aynı pasajında kullandığı kelimeden yola çıkarak, bizim yaptığımız gibi *Besîûs* şeklinde okumak çok daha doğrudur.

²⁴ Avrupa'nın doğusunda, sakinlerinin çoğunluğunu Slavlar'ın oluşturduğu bölgelerdeki hükümdarlar İslâm kaynaklarında çoğunlukla *Melikü's-Sakâlîbe*, bu coğrafyaların kavimleri de genel bir adlandırma olarak *Sakâlîbe* şeklinde anılmışlardır. Bunun başlıca sebebi yalnızca söz konusu coğrafyaların sakinlerinin ağırlıklı olarak Slavlar'dan oluşmuş olması değil, ilaveten artık o iklimin onların adıyla da özdeşleşmiş olmasıdır. Yani Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya literatüründeki *Sakâlîbe*'yi, zaman zaman etnik bir aidiyet vurgusu da taşımamasına rağmen çoğunlukla söz konusu coğrafyalarda meskûn kavimlerin tamamı için kullanılan ortak bir adlandırma olarak kabul etmek daha doğrudur. Hatta metni Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö.

dini üzerine buldukları gibi bilgiler²⁵, Östrogorsky tarafından önerilen tarihi de revize etmemizi gerekli kılar.

Araştırmacıların *Besiûs el-Melik*'in kim olduğu konusunda çeşitli fikirler ile ri sürmüş olmalarına rağmen²⁶ gerek Tuna Bulgar Çarı Symeon'un (893-927) 913 yılındaki meşhur Constantinopolis kuşatmasına ve müteakip sürece gerekse de Tuna Bulgaryası'ndaki gelişmelere dair bazı bilgiler, İbn Rüste'nin eserinde Hârûn b. Yahyâ tarafından bahsedilen *Besiûs el-Melik*'in kimliğine kesin bir biçimde ışık tutabilecek mahiyette gözükmemektedir. Tüm bunlar da nihayetinde İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise'*yi tamamlama tarihi için yeni bir *terminus post quem* teklif edebilmemize olanak sağlayacaktır.

George Ostrogorsky'e göre, 913 yılının Ağustos'unda Constantinopolis surları önünde beliren Tuna Bulgar Çarı Symeon'un asıl hedefi sıradan bir kuşatmadan ziyade Roma imparatorluk tacını elde edebilmektir. Fakat Çar Symeon, bu güçlü surları aşamayacağını anladıktan sonra anlaşma yoluna gitmiş ve merasimle

310/923) tarafından aktarılan Tarsus'tan gelen işihbarî bir mektupta bizzat Tuna Bulgar Çarı Symeon'dan *Melikü's-Sakâlîbe* (ملك الصقالية) ve *Sâhibü's-Sakâlîbe* (صاحب الصقالية) olarak bahsedilmektedir. Söz konusu mektuba dair bkz. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, X, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Kahire 1976², s. 45. Muhammed b. Cerîr et-Taberî ve *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları - Tarih ve Müverrihler-*, s. 34-50; Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, s. 134-135; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 80-86; Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, XXXIX, 314-318; Mustafa Fayda, "Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk", *DİA*, XXXX, s. 92-94.

²⁵ Hârûn b. Yahyâ'nın bahsettiği *Besiûs el-Melik* için bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 127; thk. Halil el-Mansûr, s. 115-116.

²⁶ Bu haber özelinde *Besiûs el-Melik*'in kim olduğu ve *Sakâlîbe* denmekle kimin kastedildiği konusunda ilk fikir beyan eden araştırmacılar olan Arist Aristoviç Kunik ve Baron Viktor Romanoviç Rosen, yukarıda da değindiğimiz, Ebü Ubeyd el-Bekrî'deki paralel bilgi ve pasajdan yola çıkarak mevzubahis *Besiûs el-Melik*'in ilk Hıristiyan Tuna Bulgar Hanı Bogoris/Boris (852-889) ve rivayette Hıristiyan oldukları belirtilen *Sakâlîbe*'nin de Tuna Bulgarları olduğunu düşünmüşlerdir. Bkz. *İzvestiya al-Bekri i Drugih Avtorov o Rusi i Slavyanah*, I, 83-85. Yani onlara göre Hârûn b. Yahyâ kendi seyahatinden aşağı yukarı yarım asır önce gerçekleşmiş bir durumda bahsediyordu. Alexander A. Vasiliev'in bildirdiğine göre, Michael Jan de Goeje de bir süre bu fikre iştirak etmiş olmasına rağmen İbn Rüste neşrinde bundan vazgeçmişti. Bkz. "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", s. 150. Friedrich Westberg ise burada bahsedilen *Besiûs el-Melik*'in Tuna Bulgarları'nın yöneticisi olduğuna dair bir göndermenin bulunmadığını belirterek onun Boris değil de Doğu Roma İmparatoru I. Basileios (867-886) olduğu neticesine varmıştır. Pasajdaki *Sakâlîbe*'ninse Makedonya Slavları olduğu düşüncesindedir. Bkz. *Kommentarij na Zapisku İbragima İbn-Yakuba o Slavyanah*, Sankt Peterburg 1903, s. 41-42. Yine Josef Marquart da bunların Güney Sırları olduğunu ve bahsedilen hükümdarın da Doğu Roma İmparatoru I. Basileios olduğunu iddia etmişti. Bkz. *Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge*, s. 207, 242-243. Nihayetinde 20. yüzyıl başlarından itibaren konu hakkında fikir beyan etmiş araştırmacıların neredeyse tamamına göre de buradaki *Sakâlîbe*, Tuna Bulgarları'na değil Slavlar'a işaret etmekteydi. Yine bu tarihten itibaren *Besiûs el-Melik*'in de I. Basileios olduğu fikri oldukça taraftar toplamış Vladimir F. Minorsky, Alexander A. Vasiliev, George Ostrogorsky ve Dimitri E. Mişin gibi çok değerli araştırmacılar da bu fikre iştirak etmişlerdir.

Constantinopolis'e kabul edilmişti. Sonrasındaysa, Patrik Nikolaos Mystikos'un elinden imparatorluk tacını giymiş ve henüz müşterek olmasa da bizim için çok önemli bir ayrıntı olarak 'Bulgarların Basileusu' (<Basileus Boulgaron/βασιλεύς Βουλγάρων) unvanını almıştır. Buna rağmen bir süre sonra Doğu Roma ile Tuna Bulgarları arasındaki münasebetler gerilmiş ve kendisine verilen *basileus*²⁷ unvanı da yok sayılmıştır. Bundan sonrasında tahmin edileceği gibi Doğu Roma ile Tuna Bulgarları arasındaki mücadeleler de yeniden patlak vermiştir²⁸. Fakat yine Ostrogorsky, Symeon'un *basileus* unvanından sanıldığı gibi söz konusu mücadeleler esnasında da vazgeçmemiş olduğunu önemle vurgular. Hem Doğu Roma İmparatoru I. Romanos Lakapenos'un (919-944) kendisine yazdığı mektuplardan Symeon'un kullandığı anlaşılan *Basileus Boulgaron khai Romaion* (βασιλεύς Βουλγάρων χαί Ῥωμαίων) hem de Symeon'a ait bir kurşun mühürde tespit edilen *Basileus Romeon* (βασιλεύς Ῥωμέων) unvanlarını da buna kanıt olarak sunar²⁹. Bunlardan ilki *Bulgarların ve Romalıların Basileusu* manasına gelirken diğeryse doğrudan *Roma'nın Basileusu* demektir.

Basileus unvanının, o dönemlerde Tuna Bulgarları'nın hâkimiyeti altında bulunan bölge halkları üzerinde çok büyük bir etkisinin bulunduğu muhakkaktır. Çünkü mevzubahis bölgenin o dönemlerdeki hâkimi Symeon da -tıpkı Ortodoks dünyanın merkezi Doğu Roma'nınki gibi- artık resmen bir *basileus*'tur. Bu nedenle Roma'ya doğru seyahati esnasında karşılaştığı bölge halkının Hârûn b. Yahyâ'ya Symeon'dan *basileus* diye bahsetmiş olmaları da çok büyük ihtimal dâhilindedir. Buna dair en önemli kanıtta, Tuna Bulgaryası'nın Hıristiyanlaşmasında çok önem-

²⁷ Öncesinde Doğu Roma idarecileri tarafından diğer devletlerin yöneticilerine de layık görülmüş olmasına rağmen bu dönemde çok daha özel bir anlamı bulunan *basileus* (βασιλεύς) unvanı hakkında bkz. George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s. 99-100; Evangelos K. Chrysos, "The Title Βασιλεύς Early Byzantine International Relations", *DOP*, 32 (1978), s. 32-33, 60; Constantin Zuckerman, "On the Titles and Office of the Byzantine Βασιλεύς", *Travaux et Mémoires*, 16 (2010), s. 865-890; Michael McCormick – Alexander P. Kazhdan, "Basileus", *ODB*, I, 264.

²⁸ Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 244-245. George Ostrogorsky başka bir yerde de (s. 249) bu unvanın sadece Tuna Bulgar Hanlığı'na ait olmak şartıyla verildiğini ekler. Krş. için bkz. Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, s. 156-158. Graham A. Loud, "A Re-examination of the 'Coronation' of Symeon of Bulgaria in 913", *The Journal of Theological Studies*, New Series XXIX/1 (1978), s. 109, 117-120; Angel Nikolov, "Making a New Basileus: The Case of Symeon of Bulgaria (893-927) Reconsidered", *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, I, ed. M. Salamon – M. Woloszyn – A. Musin – P. Špehar – M. Hardt – M. P. Kruk – A. Sulikowska-Gaška, Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa 2012, s. 101-102.

²⁹ Tüm bu şekiller Ostrogorsky'den alınmıştır. Hem bunlar için hem de oradaki kaynakça için bkz. *Bizans Devleti Tarihi*, s. 248, dn. 1. Ayrıca krş. için bkz. Stephen S. Bobčev, "Bulgaria under Tsar Simeon", *SEER*, VII/21 (1929), s. 624; Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, İstanbul 2016, s. 365-367.

li bir rolü bulunan Sveti Kliment Ohridski'nin³⁰ (ö. 916) *Vita*'sında bulunmaktadır. Burada Symeon'la ilgili ifade şöyledir³¹: “*Symeon ki o Bulgarların ilan edilen/açıklanan ilk basileus'udur* (Συμεών, ὁς και βασιλεὺς πρῶτος ἀνεκηρύχθη Βουλγάρων...)”. Yani *el-A'lâku'n-nefise*'de Hârûn b. Yahyâ'dan nakille verilen kısımdaki *Besiûs*'un, aslında Symeon'un kullandığı *basileus* unvanının Arapçalaştırılarak tahrif edilmiş şekliinden ibaret olduğu söylenebilir. Netice itibarıyla Hârûn b. Yahyâ, *Besiûs* demekle Tuna Bulgar Çarı Symeon'un 913 yılı Ağustos ayında çok arzuladığı ve sonunda elde etmeyi başararak kullanmaya başladığı *basileus* unvanını bilerek veya bilmeyerek kastetmişti³².

Tüm bu anlattıklarımız doğrultusunda Hârûn b. Yahyâ'nın Constantinopolis'ten Roma'ya doğru olan seyahatinin tarihini, kendisinden *Besiûs el-Melik* şeklinde bahsetmesinden dolayı, Tuna Bulgar Çarı Symeon'un *basileus* unvanını aldığı 913 yılı Ağustos ayının sonrasına yerleştirmemiz gerekmektedir. Bu da en erken hicrî 301 yılının Muharrem ayına tekabül etmektedir ve bu tarih de İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise*'yi yazdığı varsayılan tarihlerden 290-300/903-913 olarak araştırmacılarca sunulan tarih aralığını, daha doğru bir ifadeyle hicrî takvime göre Muharrem 301 miladîye göreyse Ağustos 913 tarihinden önceki tüm tarihleri kesin bir şekilde elemektedir.

Böylece bu andan itibaren *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanış tarihi olarak elimizde sadece Muharrem 301/Ağustos 913 sonrasına ait tarihler kalmaktadır. Bu da bize *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanış tarihi için *terminus post quem* yani olası en

³⁰ Sveti Kliment Ohridski, Slavlar'ın en önemli iki azizi olan Konstantinos (ö. 869) ve Methodios (ö. 885) kardeşlerin Büyük Moravya Knezliği topraklarından sürülerek Tuna Bulgar topraklarına gelmiş olan öğrencilerinin en önemlisiydi ve onun Tuna Bulgar Çarı Symeon döneminde gerçekleştirileceği faaliyetleri neticesinde Tuna Bulgaryası tam manasıyla Hıristiyanlaşacaktı. Tüm bunlar için bkz. George C. Soulis, “The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs”, *DOP*, 19 (1965), s. 21-22, 24-25, 27-28, 31. Paul A. Hollingsworth da Tuna Bulgar memleketindeki Hıristiyan-Slav kültürünün yayılmasını sağlayan asıl kişi olarak Sveti Kliment Ohridski'yi sunmaktadır. Bkz. “Boris I”, *ODB*, I, 310. Ayrıca bkz. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s. 135-140. Büyük Moravya Knezliği içinse bkz. Yakov Karloviç Grot, *Moraviya i Madyari s Polovim IX do načala X veka*, Sanki Peterburg 1881, s. 97-141; Ivo Štefan, “Great Moravia, Statehood and Archaeology The ‘Decline and Fall’ of One Early Medieval Polity”, *Studien zur Archäologie Europas*, 14 (2011), s. 333-354.

³¹ Bkz. *Vita S. Clementis*, ed. Franciscus Miklosich, Vindobonae 1847, s. 25. Ayrıca bkz. Loud, “A Re-examination of the ‘Coronation’ of Symeon of Bulgaria in 913”, s. 110. Yine bu konuya dair daha geniş bir zaman aralığını ele almasına rağmen Ihor Ševčenko'nun özet halindeki çalışmasına da bkz. “Byzantium and the Slavs”, *HUS*, VIII/3-4 (1984), s. 289-303.

³² Tüm bu bahisler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Erman Şan, “*Besiûs el-Melik* ve *Sakâlibe*'nin Hıristiyan Olması (Basileus Symeon ve Tuna Bulgaryası'nın Hıristiyanlaşması)”, *TDA*, CXIV/224 (2016), s. 191-208; Krasimir S. Krăstev, “Tsar Simeon i Arabite”, *Emperor Symeon's Bulgaria in the History of Europe's South-East: 1100 Years from the Battle of Anchelous*, ed. Angel Nikolov – Nikolay Kanev, Sofia 2018, s. 246-252.

erken tarih olarak miladî 913 Eylül ayını yani hicrî Muharrem/Safer 301 tarihini vermektedir. Hatta Hârûn b. Yahyâ'dan aktarılan bu bilginin İbn Rüste'ye ulaşılabilesinin de biraz zaman alacağı göz önüne alındığında, *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanış tarihi için tayin edilecek *terminus post quem* aşlında 913 yılının sonlarına bile tarihlenebilir. Çünkü Hârûn b. Yahyâ, bu bilgiyi edinip Roma'ya gidecek sonra da kendisi tarafından hikâye edilmediği için detaylarını bilemediğimiz geri dönüşünden sonra bu bilgiler ya kaleme alınacak ya da şifaen İbn Rüste'ye kadar ulaştırılacaktır.

Bu tarih Ernst A. Honigmann'ın Hârûn b. Yahyâ'nın Mârûnî korsanlar tarafından esir edildiğini belirttiği 910-911 tarihleriyle³³ ve George Ostrogorsky'nin Hârûn b. Yahyâ'nın Constantinopolis'te bulunmuş olduğunu söylediği 912-913 kış mevsimi önermesiyle de tutarlıdır. Ulaştığımız bu netice araştırmacılar tarafından *el-A'lâku'n-nefise*'nin İbn Rüste tarafından tamamlanmış olduğunu varsaydıkları miladî takvime göre 6 Ağustos 913 tarihinde biten hicrî 301 yılının öncesine ait tüm teklifleri de geçersiz kıldığından dolayı bu andan itibaren *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanması için *terminus post quem*'i en erken olarak hicrî 301 olarak kabul etmek gerekir. Yine bu sonuca göre Khvolson'un 903-913 yılları arasında yazılmış olduğu görüşüne itiraz ederek *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazımı için daha geç tarihler öneren Avraam Yakovleviç Garkavi, Josef Marquart ve Friedrich Westberg'in önerilerini de ihtimaller arasında değerlendirmek gerekecektir. Bununla birlikte bizim *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanması için ulaştığımız *terminus post quem* olan Muharrem 301/Ağustos 913 sonrasına dair araştırmacılar tarafından şimdiye kadar önerilen ve bizim de aşağıda irdeleyerek ilaveler ve düzeltmeler yapacağımız tüm tamamlanış tarihlerinin daha sağlam kanıtlar elde edilene değin birer ihtimalden ibaret oldukları da asla akıldan çıkarılmamalıdır.

***el-A'lâku'n-nefise*'nin Tamamlanma Tarihine Dair İhtimallerin Değerlendirilmesi**

Araştırmacılar tarafından *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazım tarihini belirlemede kullanılan argümanlardan bir diğeriye, İbn Rüste'nin İdil Bulgarları'nın müezzini ve

³³ Ernst A. Honigmann'a göre Hârûn b. Yahyâ Askalan'da Attaleialı Mârûnî korsanları tarafından 910-911 yıllarında esir edilmişti. Bkz. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Grekçe, Arabca, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'den 1071'e Kadar*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 38. Kurucuları Aziz Mârûn'a nisbet edilen bu Hıristiyan cemaati için bkz. İsmail Taşpınar, "Mârûniler", *DİA*, XXVIII, 71-72. Ostrogorsky ise Vasiliev'e istinaden 912 yılı yaz mevsiminde esir edildiği görüşündedir. Bkz. "Zum Reisebericht des Harun-Ibn-Jahja", s. 254.

imamlarının bulunduğu ilaveten hanları Almış'ın da İslâm dinine mensup olduğundan bahsetmiş olmasıdır. Bununla birlikte *el-A'lâku'n-nefise*'de İdil Bulgarları'nın Hanı Almış hakkında -mesela ne zaman İslâmiyet'i kabul ettiği gibi- başkaca bir detaya yer verilmez³⁴. Araştırmacılar da haklı olarak şayet Almış Han'ın ve İdil Bulgarları'nın ne zaman Müslüman oldukları belirlenebilirse bunun *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazım tarihi hakkında bazı öngörülerde bulunmaya faydasını olacağını düşünmüşlerdir. Neyse ki *el-A'lâku'n-nefise*'de başkaca bir bilgi bulunmamasına rağmen İdil Bulgar Hanı Almış'a ve onun Müslüman olmasına dair İbn Fadlân'ın (ö. 310/922'den sonra) *er-Rihle*³⁵ ismindeki meşhur seyahatnâmesinde değerli bilgiler bulunmaktadır³⁶.

Abbâsî divanlarında görevli bir kâtip olan İbn Fadlân, 309/921 yılında Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh (908-932) tarafından, Müslümanlığı kabul ettikten sonra kendisinden İslâm dinini öğretecek din adamlarıyla cami ve kale yapımı için mimarlar isteyen İdil Bulgar Hanı Âlmış b. Şilki'ye gönderilen ve 11 Safer 309/21 Haziran 921 tarihinde Abbâsî başkenti Bağdat'tan yola çıkan cevabî heyette danışman ve kâtip olarak yer almıştı. İbn Fadlân, *er-Rihle* ismindeki eserinde Bulgar şehrinde şahit olduklarına ilaveten mevzubahis heyetin İdil Bulgarları'na giderken geçtiği Mâverâünnehir ve Hârizm gibi bölgeler ve bu bölgelerin hemen kuzeyinde meskûn Peçenekler, Hazarlar, Oğuzlar ve Ruslar gibi kavimler hakkında da çok önemli bilgiler aktarmıştır.

Yukarıda görüşlerinin önemli bir kısmını aktardığımız Daniel A. Khvolson, İbn Rüste'nin Almış Han'a ve İdil Bulgarları'na dair aktardığı özet bilgileri İbn Fadlân'dan daha önce ve ondan bağımsız bir şekilde kendisinin edindiğini çünkü 912-913 yılları civarında İdil Bulgarları'nın çoğunun zaten Müslüman olduğunu belirtmektedir. Daha yukarıda değindiğimiz Mes'ûdî'nin Hazar denizi sahillerine akınlarını yaparak geri dönüş yoluna koyulmuş *Rûslar*'a saldıran gruplardan so-

³⁴ Almış Han ve İdil Bulgarları'nın memleketindeki İslâmî unsurlara dair bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 141; thk. Halil el-Mansûr, s. 126.

³⁵ Bu seyahatnâmenin Arapça tahkikiyle Türkçe tercümesi için bkz. İbn Fadlân, *er-Rihle*, çev. ve thk. Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul 2010. İbn Fadlân ve *er-Rihle* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geograficeskaya Literatura*, s. 184-185; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 149-150; Aliyev Salih Muhammedoğlu, "İbn Fadlân", *DİA*, XIX, s. 477-479.

³⁶ İbn Fadlân'ın anlattıklarından anlaşıldığına göre, Almış Han'ın Müslüman olması, dâhil olduğu heyetin Bulgar şehrine varmalarından daha önce gerçekleşmişti. Fakat burada Almış Han'ın Müslüman olmasının kesin tarihi verilmemiştir. Yalnızca Almış Han'ın babasının bir kâfir olduğunu söylemesinden, bunun kendi hükümdarlık dönemi dâhilinde gerçekleşmiş olması daha muhtemeldir. Bkz. *er-Rihle*, s. 23.

nuncusu olarak andığı Bulgarlar'ı bilhassa Müslüman (البلغر المسلمين)³⁷ olarak zikretmesi ve İbn Fadlân tarafından aktarılan bazı İslâmî unsurları İslâmiyet'in Abbâsî heyetinin şehre varmalarından önce de Bulgarlar arasında bulunduğunun en güçlü göstergeleri olarak kabul eder. Bunların yanında İbn Fadlân'ın eserini görüp ondan alıntı yapan Ortaçağ Müslüman coğrafyacılarının aksine *el-A'lâku'n-nefise*'de ne bir alıntı ne de buna dair bir işaret olmamasından dolayı Khvolson, yukarıda da üzerinde durmuş olduğumuz gibi, *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazımı için kesinlikle 913 yılının öncesini önermişti³⁸.

Her ne kadar Khvolson'un *el-A'lâku'n-nefise*'nin 913'ten önce tamamlandığı şeklindeki görüşüne Hârûn b. Yahyâ'dan aktarılan bilgilerin bir kısmının onun önerdiği tarihten daha sonraya ait olması nedeniyle katılamamış olsak da Khvolson tarafından ileri sürülen İbn Rüste'nin Almış Han ve İdil Bulgarları'na dair aktardıklarının 912-913 yıllarına ait olabileceği görüşünün de ihtimaller dâhilinde sayılması gerektiği söylenmelidir. Buna göre İbn Rüste, Almış Han ve İdil Bulgarları'nın Müslüman olmasından gerçekten de İbn Fadlân'dan dolayı veya dolaysız kaynaklanmayan bir şekilde haberdar olduysa tarafımızca *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanışı için belirlenen yeni *terminus post quem*'i de göz önünde bulundurarak *el-A'lâku'n-nefise*'nin miladî 913 Eylül veya Ekim ayları yani hicrî Muharrem/Rebiülevvel 301 tarihinden sonra yazıldığı tespitimizin geçerliliğini koruduğunu söyleyebiliriz.

Yukarıda belirtmiş olduğumuz üzere, Khvolson'un önerisi *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazım tarihi hakkındaki ihtimallerden sadece bir tanesiydi ve kendisinin sunduğu argümanlara çok kısa süre içerisinde dönemin önde gelen şarkiyatçıları tarafından itiraz edilmişti. Khvolson'un 1869 yılında öne sürdüğü *el-A'lâku'n-nefise*'nin 913'ten önce tamamlandığı şeklinde görüşüne ilk itiraz 1870 yılında Avraam Yakovleviç Garkavi'den gelmiştir. Garkavi, İbn Fadlân'ın da dâhil olduğu heyetin Bulgar şehrine gitmeden önce de İdil Bulgar memleketinde Müslümanların olduğunu kabul etmekle birlikte İbn Rüste'nin bilgilerini kesinlikle İbn Fadlân'dan aldığını belirtmiştir. Buna uygun olarak da Garkavi, *el-A'lâku'n-nefise*'nin miladî X. asrın 30'lu yıllarında yani 930'larda yazıldığını savunmuştur. Garkavi, Khvolson'un İbn Rüste'nin İbn Fadlân'dan daha önce yazdığını ispatlamak için uzun uzadıya çabaladığını belirttikten sonra hem İbn Rüste'nin hem de İbn

³⁷ Bkz. Mes'ûdî, *Mürcü'z-zehab*, I, 147.

³⁸ Bkz. Khvolson, *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda ben Omar İbn-Dasta*, s. 4-8.

Fadlân'ın çalışmalarında İdil Bulgar Hanı Almış'ın isminin geçmesini de en kuvvetli argümanı olarak sunar³⁹. *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazım tarihi için 310/922 yılı sonrasına işaret eden araştırmacılardan Josef Marquart ve Friedrich Westberg'in dayandıkları en temel argümana; İbn Rüste'nin İdil Bulgarları hakkındaki bilgilerinin kaynağının İbn Fadlân olmasıydı. Marquart'a göre İbn Rüste'nin, Gerdizî'nin ve Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin bilhassa kuzeyli halklar konusundaki ortak kaynakları Ortaçağ Müslüman coğrafyacılarının bir diğer önemli ismi Ceyhânî⁴⁰ (ö. 330/942) idi. Yine ona göre Ceyhânî, günümüze ulaşmayan *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'ini İbn Fadlân'ın da dâhil olduğu heyetin Bulgar'dan dönmesinden sonra kaleme almıştı. Çünkü bu üç coğrafyacının eserlerinde bulunan -İdil Bulgar Hanı Almış'ın adı da dâhil- İdil Bulgarları ve *Rûstar*'a ilaveten kuzeyli halklara dair bilgiler ancak bu heyet oradayken edinilmiş ve Ceyhânî de bunları kullanmıştı. Buna göre Marquart, Ceyhânî'nin her üç esere de kaynaklık eden bilgileri hâvî *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* isimindeki eserini en erken 310/922 tarihinden sonra kaleme almış olabileceğini iddia etmiştir⁴¹. Bu tespit dolaylı olarak İbn Rüste'nin de Ceyhânî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'inden faydalandığını düşündüğü için *el-A'lâku'n-nefise*'yi ancak Ceyhânî'nin eserini tamamlamasından sonra yazabileceği manasına gelmekteydi. Buna göre Marquart 923 yılı sonrasını teklif etmiştir. Friedrich Westberg de hem Garkavi'nin hem de Marquart'ın argümanlarına ilaveten Mes'ûdî'nin 332/944 yılındaki Bulgar Hanı'nın Muktedir-Billâh (908-932) zamanında ve 310/922 yılından sonra -ki aslında kastedilen İbn Fadlân'ın dâhil olduğu heyetin gidişidir- gördüğü bir rüya üzerine Müslüman olduğu yönündeki beyanına⁴² uyararak *el-A'lâku'n-nefise*'nin 210/922'den sonra yazıldığını savunur⁴³. Bu iki önemli şarkiyatçının argümanlarını haklı bulduğu anlaşılan Carl Brockelmann ve Ahmed Zeki Velidî Togan da onların görüşlerine katılmışlardır⁴⁴.

İlkin Khvolson'un da önerdiği gibi İbn Rüste'nin İbn Fadlân'la görüşmüş

³⁹ Avraam Yakovleviç Garkavi'nin argümanları ve ulaştığı sonuç için bkz. *Skazaniya Musulmanskih Pisateley Slayyanah i Russkih*, Sankt Peterburg 1870, s. 260-262.

⁴⁰ Genel kanaate göre *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* yazarı meşhur İslâm coğrafyacısı Ceyhânî, Sâmânî Emiri Nasr b. Ahmed'in veziriydi. Daha detaylı bilgi için bkz. Kırakovskiy, *Arabskaya Geograficheskiye Literatura*, s. 219-224; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 142; Rıza Kurtuluş, "Ceyhânî", *DİA*, VII, 467-468.

⁴¹ Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, s. 25-26.

⁴² Bkz. Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zehab*, I, 144.

⁴³ Friedrich Westberg, "K Analizu Vostoçnih Istoçnikov o Vostoçnoy Yevrope", *JMNP*, NS. XIV (1908), s. 8-10.

⁴⁴ Carl Brockelmann 922 sonrasında yazıldığını ifade eder. Bkz. *GAL*², I, Leiden 1943, s. 260. Ahmed Zeki Velidî Togan da 920 civarında yazıldığını belirtmektedir. Bkz. *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985⁴, s. 243.

olduğuna veya onun seyahatnâme notlarını gördüğüne dair *el-A'lâku'n-nefise*'nin mevcut kısmında veya ilgili pasajda herhangi bir gönderme bulunmadığını belirtmek gerekir. Burada başta Garkavi olmak üzere Marquart ve Westberg gibi araştırmacıların da gözünden çoğunlukla kaçmış çok önemli bir detaysa hem Bulgar etnoniminin hem de Bulgar Hanı'nın isminin İbn Rüste ve İbn Fadlân tarafından farklı farklı verilmiş olduğudur. İdil Bulgarları için İbn Fadlân'ın kullanmış olduğu etnonim olan *Bulgār* (بلغار)⁴⁵ ile İbn Rüste'nin kullandığı etnonim olan *Bulkâr*'ın (بلكار)⁴⁶ birbirinden farklı olmasına ilaveten ve İdil Bulgar Hanı'nın ismini İbn Fadlân'ın *Álmuş* (المِش)⁴⁷, İbn Rüste'nin ise *Elmuş* (الْمُش)⁴⁸ şeklinde vermelerinden İbn Rüste'nin bu bilgileri İbn Fadlân'ın eserinden almadığı, hatta *el-A'lâku'n-nefise*'yi tamamlamadan önce İbn Fadlân'ın *er-Rihle*'sini görmediği çok rahatlıkla iddia edilebilir. Çünkü Ortaçağ İslâm coğrafya ve tarih eserlerinde hemen her zaman için geçerli olduğu gibi aynı kavim için kullanılan farklı etnonimler daima farklı kaynaklara, rivayetlere ve dönemlere işaret eder. Buna ilaveten İslâm tarih ve coğrafya yazarları, kaynak olarak kullandıkları eserlerdeki etnonimleri de hemen hemen her zaman için kendi eserlerine olduğu gibi dâhil edip muhafaza etmişlerdir⁴⁹. Bunu destekleyecek kanıtları Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik*⁵⁰ isimli coğrafyasında ve Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*⁵¹ isimli coğrafya sözlüğünde bulmak mümkündür.

Yâkût el-Hamevî, sözlüğündeki *Bulgār* (بلغار) maddesi içerisinde bizzat okuduğunu belirttiği⁵², İbn Fadlân'ın çalışmasından ilgili maddeler altında kısmen alıntılarda bulunmuştur. Önermemize uygun bir biçimde Yâkût el-Hamevî, İbn Fadlân'ın seyahatnâmesinden bazı kısımları birebir aktardığı için İbn Fadlân'ın

⁴⁵ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 24, 104-105.

⁴⁶ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 141; thk. Halil el-Mansûr, s. 126.

⁴⁷ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 1, 79.

⁴⁸ Bu Michael Jan de Goeje tahkikindeki şekillen Halil el-Mansûr tahkikinde (المِش) *Elmuş* [?] şeklinde vermiştir. Bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 141; thk. Halil el-Mansûr, s. 126.

⁴⁹ Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya literatüründe aynı kavim için kullanılan farklı etnonimlerin, farklı dönemlere, kaynaklara ve rivayetlere işaret etmesi hakkında bkz. Erman Şan, "Ortaçağ İslâm Kaynaklarında Tuna Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etonimler (Kronolojik Bir Değerlendirme)", *Belleten*, LXXIX/284 (2015), s. 49-72.

⁵⁰ Ebû Ubeyd el-Bekrî ve çalışması hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografişeskaya Literatura*, s. 275-277; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 154-156; Mehmet Özdemir, "Ebû Ubeyd el-Bekrî", *DİA*, X, 247-248.

⁵¹ Yâkût el-Hamevî ve *Mu'cemü'l-büldân* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Mehmet Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, s. 435-442; Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografişeskaya Literatura*, s. 330-342; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 191-193; Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *DİA*, XLIII, 288-291.

⁵² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, [nşr. yk.], Beyrut 1977, s. 486.

kullanmış olduğu özel isimleri, unvanları ve etnonimleri de aynen muhafaza etmiştir. Yani Yâkût el-Hamevî -tıpkı İbn Fadlân gibi- İdil Bulgarları için *Bulgār* (بلغار) etnonimini kullanır. Buna ilaveten Almış Han'ın ismini de unvanlarıyla birlikte *Âlmuş b. Şilkâ Yiltavâr*⁵³ *Melikü's-Sakālibe*⁵⁴ (المش بن شلكى يلطوار ملك الصقالبة) şeklinde tıpkı İbn Fadlân'ın eserinde yazıldığı gibi aktarır⁵⁵. Benzer bir diğer durumda İdil Bulgarları'na dair bilgilerini İbn Rüste'den almış olduğu anlaşılan Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin de -tıpkı İbn Rüste gibi- İdil Bulgarları için tercih ettiği etnonim *Bulkār* (بلكار) idi⁵⁶.

Bu şekillerden anlaşılması gereken, İbn Rüste'nin İbn Fadlân'ın eserini gör-

⁵³ İdil Bulgar Hanı Âlmuş'un unvanı olarak zikredilen *yiltavâr*'ın değerlendirilmesi için bkz. Károly Czeglédy, "Yiltavâr Unvanı: Volga Bulgarları İle Slavların X. Asırdaki Münasebeti Meselesine Dâir", çev. İbrahim Kafesoğlu, *TM*, IX (1946-1951), s. 179-187.

⁵⁴ Yukarıda Tuna Bulgaryası'ndan bahsederken, Ortaçağ tarih ve coğrafya literatüründe kullanılmış olan *Sakālibe* etnoniminin Slavlar'a değil de Tuna Bulgaryası'nın tüm halklarına işaret ettiğini ve aslında bu etnonimin Avrupa'daki çoğunluğunu Slavlar'ın oluşturduğu bölgelerin tüm halklarına teşmil edildiğini belirtmiştik. Burada Almış'ın unvanında da -tıpkı Tuna Bulgar Çarı Symeon için olduğu gibi- *Sakālibe*'ye bu türden bir gönderme bulunmasının sebebi de budur. Bu konu hakkında bkz. Czeglédy, "Yiltavâr Unvanı: Volga Bulgarları İle Slavların X. Asırdaki Münasebeti Meselesine Dâir", s. 181-182. Yine Mes'ûdi'ye göre *Sakālibe* meliklerinin ilki *ed-Deyr/ed-Dîr*'dir (الدير) ve ondan sonra da *Sakālibe* meliklerinden *el-Ufrag* [?] (الأفرغ) gelir. Bkz. *Mürücü'z-zehab*, I, 324. Bunlar ise *Povešt Vremennih Let*'te bildirilen, Kiev'in Varyag-Rus idarecileri Dir (Диръ) ve onu öldürerek Kiev'e hâkim olan Oleg (Олегъ) idiler. Buna dair bkz. *Letopis Nestora*, ed. İ. Glazunova, Sankt Peterburg 1903, s. 10-11; *Letopis po İpatskomu Spisku*, ed. Arheograficeskoy Kommissiy, Sankt Peterburg 1871, s. 13; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, ed. ve İng. çev. Samuel H. Cross – Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge 1953, s. 60-61. Alexander A. Vasiliev de aynı görüşte olarak Mes'ûdi'nin bu pasajında bahsedilen kişilerin Dir ve Oleg olduğunu söyler. Vasiliev'in görüşleri ve oradaki tartışmaya bkz. "The Second Russian Attack on Constantinople", *DOP*, 6 (1951), s. 178-179. Mes'ûdi'nin *Sakālibe* hükümdarları olarak zikrettiği *Ruslar*, anlaşılacağı gibi Kiev merkezli olanlardır. Bununla birlikte Peter B. Golden'in bunun sorgulanabilir olduğunu belirttiğini ve *Dir* veya *Deyr*'i Mes'ûdi'yle çağdaş, Merkezî Avrupa'daki bir Slav yönetici olarak sunduğunu da ifade etmek gerekir. Bkz. "Rūs", *EP*, VIII, 620. Fakat *el-Ufrag*'ı Knez Oleg ile özdeşleştirdiğimizde aslında bahsedilen her iki Dir'in de (Диръ ve الدير) aynı kişi oldukları görülür. Bu dönemde Varyag-Ruslar'ın Slavlaşması veya Slav-Rus yani Rus milletine evrilmeleri süreçlerinin henüz başlamamış olduğunu da hatırlatmak gerekir. Bu daha sonraki bir dönemde, belki de XI. yüzyıla doğru gerçekleşen Hıristiyanlaşma ile söz konusu edilmesi gereken bir durumdur ve henüz Varyag-Ruslar'dan Slav manasına gelecek bir biçimde *Sakālibe* diye bahsedilmesini gerektirecek şartlar da oluşmamıştır. Bu nedenle Mes'ûdi'nin Varyag-Rus idarecilerini *Sakālibe* olarak lanse etmesini Slav olmalarından değil, o bölgenin Slavlar'ın çoğunlukla meskûn oldukları bir coğrafya olarak görülmesinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Yine Burtaslar'ın da İslâm kaynaklarında *Sakālibe* olarak anılmaları Mihail İ. Artamonov tarafından tartışılmıştır. Bkz. *Hazar Tarihi*, s. 291. Endülü's'teki *Sakālibe* için de aynı durum söz konusudur. Bkz. Mehmet Özdemir, *Endülü's Müslümanları (Medeniyet Tarihi)*, II, Ankara 1997, s. 8-9. Nihat Yazılıtaş da Fâtımî ordusunda bulunan Avrupalı unsurların genel olarak *Sakālibe* şeklinde anıldıklarını belirtir. Bkz. "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18 (2005), s. 196.

⁵⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, s. 486.

⁵⁶ Bkz. Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, II, 26. Burada Marquart'ın Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin bu bilgileri özelinde İbn Rüste'yi değil de aslında her ikisinin birden Ceyhânî'yi kullanmış olduklarını düşündüğünü hatırlatalım. Bkz. Marquart, *Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge*, s. 25.

mediği gibi onun eserinden Ceyhânî vasıtasıyla da bu bilgiyi almamış olduğudur. Böyle bir durum gerçekleşseydi yani İbn Rüste İdil Bulgarları'na dair bilgileri ya bizzat ya da Ceyhânî vasıtasıyla İbn Fadlân'ın eserinden almış olsaydı İdil Bulgarları için *Bulgār* (بلغار) ve *Bulkār* (بلكار) şeklinde iki farklı etnonimin kullanılmaması gerekirdi. Yani İbn Rüste'nin veya Ceyhânî'nin, tıpkı Yâkût el-Hamevî'nin yapmış olduğu gibi İdil Bulgarları için *Bulkār* (بلكار) yerine *Bulgār* (بلغار) etnonimini kullanması gerekirdi. Aynı durum Almış Han'ın ismi ve unvanları için de geçerlidir.

Bu nedenle İbn Rüste'nin bilgilerini bağımsız olarak kendisinin edinmiş olabileceği ihtimalini bu kadar çabuk terk etmememiz gerekir. Doğu ve Kuzey Avrupa'da yapılan arkeolojik kazılardan ve ele geçirilen İslâmî sikkelerden çok iyi bildiğimiz üzere, İslâm dünyasıyla kuzeyin miladî IX. yüzyıldan itibaren belirgin bir biçimde gözlemlenmeye başlanan ticarî münasebetleri miladî X. asıra doğru zirvesine ulaştır⁵⁷. Bu ticarete taraflar arasında taşınanların sadece kürk, köle, balmumu ve sikkelerden ibaret olmadığını aynı yolları takiben bu türden bilgilerin de kolaylıkla taşınmış olabileceğini kolayca kestirebiliriz. Zaten İbn Rüste'deki söz konusu bilgiler incelendiğinde İbn Fadlân'ın şahitliğine dayanan bilgilerden ziyade ticarî münasebet kurulmuş uzak coğrafyalardan tüccarlarca taşınan kulaktan dolma bilgilere daha fazla benzedikleri de görülecektir. Tekrardan vurgulamak da yarar var, şayet İbn Rüste İbn Fadlân'ın eserinden doğrudan veya dolaylı faydalanmış olsaydı -Khvolson'un da öne sürdüğü gibi- İbn Fadlân tarafından İdil Bulgarları'na ve hatta bölgenin diğer halklarına dair olarak aktarılan bilgilerin hiç olmazsa bir kısmını *el-A'lâku'n-nefise*'de bulmamız da gerekirdi. Yani sonuç olarak Garkavi, Marquart ve Westberg tarafından öne sürülen İbn Rüste'nin İbn Fadlân'ın eserini yazdıktan sonra *el-A'lâku'n-nefise*'yi tamamladığı görüşüne, onların

⁵⁷ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 532. Wilhelm Heyd, Rusya ve Baltık denizi civarında bulunmuş İslâm sikkelerinin miladî VII.-XI. yüzyıllara ait olduklarını; bunlar arasında en çok tesadüf edilenlerince miladî IX. yüzyıl sonuyla X. yüzyıl başına ait olanlar olduklarını belirtir. Heyd'in bu bölgelerde bulunmuş tüm İslâmî sikkelerden vardığı sonuç da; İslâm memleketleriyle Kuzey ve Doğu Avrupa arasındaki ticaretin doruk noktasının da miladî IX. yüzyıl sonuyla X. yüzyıl başları olduğudur. Bkz. *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara 2000², s. 66, 75. Egil Mikkelsen'e göreyse, sikke akışı miladî VIII. yüzyıl sonunda başlayıp en geniş hacmine de X. yüzyılda ulaşmıştır. Bkz. "The Vikings and Islam", *The Viking World*, ed. Stefan Brink, London – New York 2008, s. 546. Roman K. Kovalev ve Alexis C. Kaelin'in söz konusu İslâm sikkelerinin sirkülasyonu hakkında ortaya koydukları etkileyici sonuçlara göre, arkeolojik kazılar neticesinde Avrupa kıtasında gün yüzüne çıkarılmış Abbâsî sikkelerinin neredeyse tamamını Hazar denizi ve İtil nehrini takip eden hat üzerinde ve bir şekilde onunla bağlantılı bölgelere yayılmışlardı. Daha detaylı analizleri için bkz. Roman K. Kovalev – Alexis C. Kaelin, "Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia", *History Compass*, V/2 (2007), s. 562-568.

öne sürdüğü söz konusu argümanlar doğrultusunda katılmak mümkün gözükmemektedir.

Burada son olarak dillendirilmesi gereken birkaç ihtimal daha vardır. Düşük olmakla birlikte İbn Rüste'nin bu bilgileri edinmesi, İbn Fadlân'ın bahsettiği fakat ayrımına çok girmediği Almış Han'ın Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'a gönderdiği ve elçilik heyetinin düzenlenmesine neden olan mektup⁵⁸ sayesinde bile olmuş olabilir. Bir diğer ve daha olası gözüken ihtimal de yine Ceyhânî'yle ilgilidir. Hatırlanacağı üzere İbn Fadlân, İdil Bulgarları'na giderken Buhara'da Sâ mânî Emîri Nasr b. Ahmed'e (914-943) Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'ın (908-932) heyete kılavuz temin etmesini emreden mektubunu okumuştur⁵⁹. Onu Buhara'da ilk karşılayan ve Sâ mânî Emîri'nin huzuruna çıkmasını sağlayan kişiye Sâ mânîler'in veziri Ceyhânî idi⁶⁰. Eğer bu Ceyhânî bizim coğrafyacı Ceyhânî ise⁶¹, o hâlde Ceyhânî'nin Almış ve İdil Bulgarları hakkında bilgi edinmek için İbn Fadlân'ın seyahatnâmesini kaleme almasını beklemesine gerek kalmazdı. İbn Fadlân'dan şifaen edindiği bilgileri *Kütübü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'ine dâhil edebilir daha sonra da bu eserden faydalanan İbn Rüste de İdil Bulgarları'na ve Almış Han'a dair söz konusu bilgileri buradan almış olabilir. Hatta Sayyid Maqbul Ahmad'ın, Ceyhânî ile İbn Rüste'nin görüşmüş olabilecekleri şeklindeki düşüncesini⁶² de doğru kabul edersek, İbn Rüste *Kütübü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'in yazılmasını beklemek zorunda bile kalmazdı. Fakat sıklıkla tekrarladığımız gibi bunların hepsi birer ihtimalden ibarettir ve daha sağlam kanıtlar bulunana değin de öyle kalacaklardır. Buna göre *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazımının tamamlanış tarihine dair elimizdeki en muteber tarih *terminus post quem* -olası en erken tarih- olarak tarafımızca tespit edilmiş miladî 913 Eylül yani hicrî Muharrem/Safer 301'dir.

Sonuç

Bu çalışmamızda İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise* isimindeki eserini ne zaman kaleme almış olabileceğine dair yeni argümanlar doğrultusunda yeni tespitlerde bulduk. Hârûn b. Yahyâ'nın Tuna Bulgar Çarı Symeon'un 913 yılı Ağustos ayındaki Constaninopolis kuşatması sonrasında kendisine verilerek kullanmaya

⁵⁸ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 1-2.

⁵⁹ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 4.

⁶⁰ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 4.

⁶¹ Birkaç tane Ceyhânî nisbesini taşıyan Sâ mânî Veziri olduğu için Ceyhânî'nin kimliği ve bunlardan hangisinin *Kütübü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* yazarı olduğu konusu tartışmalıdır. Kısa bir özet için bkz. Kurtuluş, "Ceyhânî", s. 467-468.

⁶² Bkz. Ahmad, "İbn Rüste", s. 254

başladığı *basileus* unvanından Arapçalaştırılmış şekliyle *besiūs* (بوسوس) olarak bahsetmesi ve bu bilginin de *el-A'lâku'n-nefise*'de bulunması nedeniyle İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise*'yi yazımı için *terminus post quem*'in, yani olası en erken tarihin, miladî 913 Eylül yani hicrî Muharrem/Safer 301 olduğu sonucuna varılmıştır. Yani İbn Rüste *el-A'lâku'n-nefise*'yi kesinlikle bu tarihten sonra tamamlamıştı. Yine bu tarihin Ernst A. Honigmann'ın Hârûn b. Yahyâ'nın Mârûnî korsanlar tarafından esir edildiğini belirttiği 910-911 tarihleriyle ve George Oştrogorsky'nin Hârûn b. Yahyâ'nın Constantinopolis'te bulunmuş olduğunu söylediği 912-913 kış mevsimi önermesiyle de tutarlı olduğu da görülmüştür.

Ulaştığımız bu netice araştırmacılar tarafından *el-A'lâku'n-nefise*'nin İbn Rüste tarafından tamamlanmış olduğunu varsaydıkları miladî takvime göre 6 Ağustos 913 tarihinde biten hicrî 301 yılının öncesine ait miladî X. yüzyıl başı, 290/903, 290/903 civarı, 290/903'ten sonra, 290-300/903-912 arası, 290-300/903-913 arası, 300/912 civarı ve en geç 300/913 gibi tüm teklifleri de geçersiz kılmaktadır. Bundan daha geç bir tarihte yazıldığı konusundaki görüşler de değerlendirilmiş fakat tüm bu görüşlerin de şu an için birer ihtimalden ibaret olduğu sonucuna varılmıştır. Buna göre *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazım tarihine dair elimizdeki en muteber tarih *terminus post quem* -olası en erken tarih- olarak tarafımızca tespit edilmiş miladî 913 Eylül yani hicrî Muharrem/Safer 301'dir.

KAYNAKLAR

- Ağarı, Murat, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar -Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri-*, İstanbul 2002.
- Ahmad, Sayyid Maqbul, "Coğrafya", *DİA*, VIII, s. 50-62.
- _____, "İbn Rüste", *DİA*, XX, s. 253-254.
- Arendonk, Cornelis van, "İbn Rüste", *İA*, V/2, s. 781.
- Artamonov, Mihail İ., *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler ve Ruslar*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004².
- Avcı, Casim, "Yâkût el-Hamevî", *DİA*, XLIII, s. 288-291.
- Bartold, Vasiliy Vladimiroviç, *İstoriya İzuçeniya Vostoka v Yevrope i v Rossii*, Sankt Peterburg 1911.
- Bobčev, Stephen S., "Bulgaria under Tsar Simeon", *Slavonic and East European Review*, VII/21 (1929), s. 621-633.

- Bosworth, Clifford Edmund, "Ebn Rosta", *EIr*, VIII, s. 49-50.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen litteratur*, supplementband I, Leiden 1937.
- _____, *Geschichte der Arabischen litteratur*, I, Leiden 1943².
- Catalogus codicum manuscriptorum orientalium qui in Museo Britannico asservantur: partem secundam codices Arabicos amplectentem*, curaverunt Guilielmi Cureton – Carolo Rieu, Londini 1846-1852.
- el-Cheikh, Nadia Maria, *Arapların Gözüyle Bizans*, çev. Mehmet Moralı, İstanbul 2012.
- Chrysos, Evangelos K., "The Title Βασιλευς Early Byzantine International Relations", *Dumbarton Oaks Papers*, 32 (1978), s. 29-75.
- Czeglédy, Károly, "Yıltavar Unvanı: Volga Bulgarları İle Slavların X. Asırdaki Münasebeti Meselesine Dair", çev. İbrahim Kafesoğlu, *Türkiyat Mecmuası*, IX (1946-1951), s. 179-187.
- Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I-II, thk. Cemâl Tulbe, Beyrut 2003.
- Fayda, Mustafa, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, XXXIX, s. 314-318.
- _____, "Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk", *DİA*, XXXX, s. 92-94.
- Garkavi, Avraam Yakovleviç, *Skazaniya Musulmanskih Pisateley Slavyanah i Russkih*, Sankt Peterburg 1870.
- Golden, Peter B., *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul 2006.
- _____, "Rûs", *EF*, VIII, s. 618-628.
- Grot, Yakov Karloviç, *Moraviya i Madıyarı s Polovim IX do načala X veka*, Sankt Peterburg 1881.
- Günaltay, Mehmet Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, İstanbul 1991.
- Heyd, Wilhelm, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara 2000².
- Hollingsworth, Paul A., "Boris I", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, s. 310.
- Honigmann, Ernst A., *Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Grekçe, Arabca, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'den 1071'e Kadar*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970.
- İbn Fadlân, *er-Rihle*, çev. ve thk. Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul 2010.
- İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1892.
- _____, *el-A'lâku'n-nefise*, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1998.

- Kaplan, Frederick I., "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", *American Slavic and East European Review*, XIII/1 (1954), s. 1-10.
- Keleş, Nevzat, *Şeddâdîler (951-1199)*, İstanbul 2016.
- Khvolson, Daniel A., *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda ben Omar İbn-Dasta*, Sankt Peterburg 1869.
- Kovalev, Roman K. – Alexis C. Kaelin, "Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia", *History Compass*, V/2 (2007), s. 560-580.
- Kračkovskiy, İgnatij Yulianoviç, *İzbranniye Soçineniya, Tom. IV: Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, Moskva – Leningrad 1957.
- _____, *Târîhü'l-edebi'l-cogrâfiyyi'l-Arabî*, I, Arap. çev. Selahaddin Osman Haşim, Kahire 1963.
- Krăstev, Krasimir S., "Tsar Simeon i Arabite", *Emperor Symeon's Bulgaria in the History of Europe's South-East: 1100 Years from the Battle of Anchelous*, ed. Angel Nikolov – Nikolay Kanev, Sofia 2018, s. 246-252.
- Kunik, Arist A. – Baron V. R. Rosen, *İzvestiya al-Bekri i Drugih Avtorov o Rusi i Slavyanah*, I, Sankt Peterburg 1878.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1999⁴.
- Kurtuluş, Rıza, "Ceyhâni", *DİA*, VII, s. 467-468.
- Letopis Nestora*, ed. İ. Glazunova, Sankt Peterburg 1903.
- Letopis po İpatskomu Spisku*, ed. Arheografiçeskoy Kommissiy, Sankt Peterburg 1871.
- Loud, Graham A., "A Re-examination of the 'Coronation' of Symeon of Bulgaria in 913", *The Journal of Theological Studies*, New Series XXIX/1 (1978), s. 109-120.
- Marquart, Josef, *Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge: Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)*, Leipzig 1903.
- McCormick, Michael – Alexander P. Kazhdan, "Basileus", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, s. 264.
- Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, I, thk. 'Afif Nâîf Hatum, Beyrut 2010².
- Mikkelsen, Egil, "The Vikings and Islam", *The Viking World*, ed. Stefan Brink, London – New York 2008, s. 543-549.
- Minorsky, Vladimir F., *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, London 1937.
- _____, *A History of Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries*, Cambridge 1958.

- Mişin, Dimitri E., *Sakaliba (Slaviane) v Īslamskom Mire v Ranneye Srednevekovye*, Moskva 2002.
- Muhammedoğlu, Aliyev Salih, "İbn Fadlân", *DĀ*, XIX, s. 477-479.
- Nikolov, Angel, "Making a New Basileus: The Case of Symeon of Bulgaria (893-927) Reconsidered", *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, I, ed. M. Salamon – M. Woloszyn – A. Musin – P. Špehar – M. Hardt – M. P. Kruk – A. Sulikowska-Gąska, Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa 2012, s. 101-108.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İřiltan, Ankara 1999⁵.
- _____, "Zum Reisebericht des Harun-Ibn-Jahja", *Seminarium Kondakovianum*, V (1932), s. 251-257.
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları (Medeniyet Tarihi)*, II, Ankara 1997.
- _____, "Ebû Ubeyd el-Bekrî", *DĀ*, X, s. 247-248.
- Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968².
- Runciman, Steven, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930.
- Serkîs, Yûsuf İlyan, *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-Ārabîyye ve'l-mu'arabe*, I, Kahire 1928.
- Ševcenko, Ihor, "Byzantium and the Slavs", *Harvard Ukrainian Studies*, VIII/3-4 (1984), s. 289-303.
- Simeonova, Lilyana, *Petwane Kem Konstantinopol*, Sofiya 2006.
- Soulis, George C., "The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs", *Dumbarton Oaks Papers*, 19 (1965), s. 19-43.
- Štefan, Ivo, "Great Moravia, Statehood and Archaeology The 'Decline and Fall' of One Early Medieval Polity", *Studien zur Archäologie Europas*, 14 (2011), s. 333-354.
- Şan, Erman, "İstahrî'ye Göre "Rûsların Üç Smfi" ve Bunların Üç Şehrinin Yeniden Değerlendirilmesi: Kiev, Novgorod, Birka", *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXII/221 (2016), s. 117-134.
- _____, "Besiüs el-Melik ve Sakālibe'nin Hıristiyan Olması (Basileus Symeon ve Tuna Bulgaryası'nın Hıristiyanlaşması)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXIV/224 (2016), s. 191-208.
- _____, "Ortaçağ İslâm Kaynaklarında Tuna Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etnonimler (Kronolojik Bir Değerlendirme)", *Belleten*, LXXIX/284 (2015), s. 49-72.

- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001².
- _____, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 2016².
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, X, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1976².
- Taşpınar, İsmail, "Mârûniler", *DİA*, XXVIII, s. 71-72.
- The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, ed. ve İng. çev. Samuel H. Cross – Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge 1953.
- Togan, Ahmet Zeki Velidî, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985⁴.
- Vasiliev, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, İstanbul 2016.
- _____, "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", *Seminarium Kondakovianum*, V (1932), s. 149-163.
- _____, "The Second Russian Attack on Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers*, 6 (1951), s. 163-225.
- Vita S. Clementis*, ed. Franciscus Miklosich, Vindobonae 1847.
- Vernadsky, George, *Political and Diplomatic History of Russia*, Boston 1936.
- Westberg, Friedrich, *Kommentarij na Zapisku İbragima İbn-Yakuba o Slavyanah*, Sankt Peterburg 1903.
- _____, "K Analizu Vostoçnih İstoçnikov o Vostoçnoy Yevrope", *JMNP*, NS. XIV (1908), s. 1-52.
- Yazılıtaş, Nihat, "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18 (2005), s. 189-210.
- Zuckerman, Constantin, "On the Titles and Office of the Byzantine Βασιλευς", *Travaux et Mémoires*, 16 (2010), s. 865-890.